

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 73 Ekim 2020 & Volume: 13 Issue: 73 October 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

GENEL HATLARIYLA ANTİK YUNAN TOPLUMU VE FELSEFESİNDE MÜZİK *MUSIC IN ANCIENT GREEK SOCIETY AND PHILOSOPHY WITH ITS GENERAL LINES*

Sebile BAŞOK DİŞ*

Öz

Sanat insana mahsus addedilen uğraşlardan birisidir. Sanat, tıpkı felsefe ve bilim gibi insanı insan yapan ve ona üstünlük katan faaliyetlerdendir. Sanat dalları söz konusu olduğunda ise muhtemelen ilk akla gelenlerden biri müziktir. Müzik insan duygularını doğrudan etkileme gücüyle insanlık için vazgeçilmez olmuştur. Ancak müziksiz yapamayan insan, müziği farklı dönemlerde farklı amaçlarla icra etmiş ve ortaya koyduğu müzik bu amaçlarla uygunluk göstermiştir. Geriye dönüp bakıldığında felsefe gibi müzik alanında da öne çıkmış bir toplum olan Antik Yunan toplumunda müziğin ilahi olanla ilişkilendirildiği ve öncelikle ruhun karakterini dönüştürmek amacıyla ahlaki ve eğitsel amaçlarla kullanıldığı görülmektedir. Bunun dışında Antik Yunanlar müziği kozmosla da ilişkilendirmiş ve ondan şifa amacıyla da faydalanmaya çalışmışlardır. Onların hayatının her anını dolduran müzik, öyle sıradan insanların zevk ve isteklerine bırakılabilecek bir konu değildir. Müzik hem o dönem Yunan toplumu hem de filozofları için oldukça önemsenen bir konu olmuştur. Özellikle Pythagoras, Platon ve Aristoteles bu konu hakkında kapsamlı görüşler ortaya koymuş ve müziği ahlaki ve eğitsel etkileri başta olmak üzere çeşitli etkileri ile değerlendirmiş, onun ne şekilde ve hangi amaçlarla kullanılabileceğini açıklamışlardır. Bu çalışmada Antik Yunan toplumunda ve felsefesinde müziğe ne şekilde bakıldığı genel olarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müzik, Antik Yunan Toplumu, Antik Yunan Felsefesi, Ahlak, Eğitim.

Abstract

Art is one of the pursuits considered to be unique to humans. Art, just like philosophy and science, is one of the activities that makes human beings who they are and gives them superiority. When art is in question, music is presumably one of the first things that comes to mind. Music has been indispensable to humanity with its power to directly influence human emotions. However, humans who could not do without music performed the music for different purposes in different periods, and the music they put forth was in compliance with these purposes. Looking back, in ancient Greece, a prominent society in the field of music as in the field of philosophy, music was associated with the divine, and it was primarily used for moral and educational purposes to transform the character of the soul. In addition, the ancient Greeks associated music with the cosmos and tried to make use of it for healing purposes. Music that filled every moment of their life was not a subject that can be left to the pleasures and wishes of ordinary people. Music was a very important subject for both Greek society and its philosophers at that time. In particular, Pythagoras, Plato and Aristotle put forth comprehensive views on this subject and evaluated music with its various effects, particularly its moral and educational effects, and explained how and for what purposes it could be used. In this study, it is tried to reveal in general how the music is viewed in Ancient Greek society and philosophy.

Keywords: Music, Ancient Greek Society, Ancient Greek Philosophy, Morality, Education.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü, orcid.org/0000-0003-1960-697X, sebile_basok2000@yahoo.com

Giriş

Müzik, toplumsal olduğu kadar bireysel, sanatsal olduğu kadar da matematiksel bir etkinliktir. Müziğin anlaşılması, onun toplumsal olması nedeniyle yapıldığı dönemde hangi toplumsal saiklerle, değerlerle ve bakış açısıyla yapıldığının da kavranmasını gerektirmektedir. Antik dönemlerde ruhun kurtuluşu, ahlaken iyi bir insan ya da iyi yurttaş olmak gibi amaçlar ön planda tutulduğu için müziğin de bu amaçlara hizmet etmesi beklenmekteydi. Antik Yunan toplumunda müziğin kullanımı bu durumu açıkça göstermektedir. Müzik bu toplumda tanrılarla ilişkilendirilerek kavranmış ve neredeyse hayatın bütün alanlarında müziğe yer verilmiştir.

Müziğin insan ruhunu güçlü bir şekilde etkilediği düşünüldüğü için müziğin kullanımı konusu Grek filozofların da dikkatini çekmiş ve bu konuda çeşitli filozoflar görüşlerini dile getirmişlerdir. Özellikle Pythagoras, Platon ve Aristoteles müzik konusuyla ilgili görüşleriyle dikkat çeken filozoflardır. Bu üç filozoftan Pythagoras, görüşleriyle Platon düşüncesi ve Platon üzerindeki etkisiyle de Aristoteles düşüncesine etkide bulunmuştur. Her üç filozof da müziğe öncelikle ahlaki açıdan bakmış ve müziğin ruh üzerindeki etkilerini dikkate alarak onun nasıl kullanılması gerektiğini açıklamışlardır. Betimleme yönteminin ağırlıklı bir şekilde kullanıldığı bu çalışmada Antik Yunan toplumunda müziğe nasıl bakıldığı ve ne şekilde kullanıldığı, Antik Yunan felsefesinin önde gelen bu üç filozofun müziğe ilişkin görüşleriyle beraber ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Antik Yunan Dünyasında Müziğin Önemi ve Kullanımı

Sanatlar arasında en soyut olan, varlığı gözle görülmeyen titreşimlere bağlı olan müzik, insan duygularını doğrudan etkileme gücüne sahiptir. İnsanı kendisine çeken ve ona tesirde bulunan müziğin gücü antik toplumlar tarafından da fark edilmiş, bunun sonucu olarak toplumsal pek çok etkinlikte müziğe büyük bir yer verilmiştir. Bu toplumlardan biri de Antik Yunan toplumdur.

Eski Yunan'da müzik, Tanrı Apollon ve Mouses'le ilişkilendirilmiş ve ona ilahi bir nitelik atfedilmiştir. Bu toplum da kendisinden önceki toplumlar gibi müziğin tanrısal bir kökeni olduğunu düşünmüş ve "müzik" kelimesinin Zeus'un ve Mynemose'nin dokuz kızı olan mousalardan türediğine, bu kelimenin de mousaların sanatı anlamına geldiğine inanmıştır (Platon, 2005, 12). "Müzik" kelimesi Antik Yunan dilindeki "mousiké tekhné" (Musalar sanatı) sözcüğünden türemiştir. Musalar, yaratılışın nasıl gerçekleştiğini müzikli şiirlerle anlatan Zeus kızlarıdır. Antik Grekler Zeus'un tanrıça Mynemosyne'den olan dokuz kızının bellekle ilgili becerilerin sahibi olduğuna inanır ve aralarında müziğin de olduğu bu becerilere "Musalar Sanatı" derlerdi (Akan, 2017, 56-57). Antik Yunan'da müzik yalnızca Zeus'un bu dokuz kızıyla ilişkilendirilmemiş, ayrıca Tanrı Apollon ile müzik arasında da bir bağ kurulmuştur. Apollon'un müzikle olan ilişkisi Apollon'un doğuşunun anlatıldığı mitolojide şu şekilde anlatılır: Tanrısal besinleri yiyen yeni doğmuş Apollon tanrıçalara "Lir ve yay benim için değerli olsun..." der (Kerényi, 2018, 116). Apollon'un bu sözleri onun müzikle ilişkilendirilmesine yol açmış ve onun diğer bazı şeylerle beraber müziğin de tanrısı olarak görülmesine etki etmiştir. Böylece Apollon, genellikle neşeli müzikle ve şarkılarla beraber anılır olmuştur (Kingsley, 2007, 82). Ancak Platon'un ifadelerine göre Tanrı Apollon sadece müzikle ilgilenmez. Apollon, müziğin yanı sıra hekimliği, beden eğitimini ve çiftçiliği de yöneten Tanrı'dır (Platon, 2007a, 71). Aslında Apollon, Grek dünyasında bütün biçimlendirici sanatların tanrısıdır. O, "bilgelikleri öğreten kâhin bir Tanrıdır." Görünen evreni aydınlatan bir ışık tanrısıdır ve ayrıca "içsel düşlem-dünyasına" da hükmeder. Bu ışık insanlık için oldukça önemlidir çünkü bu ışık sayesinde hayat değerli, anlamlı ve katlanılır hale gelir (Nietzsche, 2018, 19). İnsan hayatının anlamı bakımından ışıkla ilişkilendirilen Apollon oldukça önemli bir tanrıdır. Bu nedenle o güneşin neşe saçan tanrısıdır. Şehirler kuran, hastaları iyileştiren, şiirin ve müziğin tanrısı Apollon, Olympos'ta lir çalan, dans edip şarkılar söyleyerek zaman geçiren eğitim ve kültür tanrıçaları olan Musaları seyrederek. Antik Yunanlar, Tanrı Apollon ve Musalar dışında ayrıca Tanrı Hermes ve oğlu Pan'ı da müzikle ilişkilendirmişlerdir. Onların inançlarına göre Apollon'un kardeşi Tanrı Hermes liri keşfeden tanrıdır. Hermes'in oğlu Pan ise müziğe aşık çoban tanrısıdır (Akan, 2017, 69).

Müziği birden fazla tanrıyla ilişkilendiren Antik Greklere müziğe verilen önem açısından baktığımızda karşımıza şöyle bir manzara çıkmaktadır: Toplumsal hayatın vazgeçilmez etkinliklerinden olan, dinî veya dinî olmayan amaçlarla yapılan kutlamalar Antik Yunan'da müziksiz ve şiirsiz yapılmazdı (Akan, 2017, 55). Ayrıca şiire ve müziğe büyük önem veren Antik Yunan'da şiir ve müziği birbirinden ayrı düşünmemek gerekir. Orada müzik şiir ile yakından ilişkiliydi. Şiir, bazen yapılan bir dans ile fakat çoğu zaman enstrüman eşliğinde söylenir ve bir gösteri halini alırdı (Bilgin, 2004, 72). Antik Yunan'da müzik, şiirin yanı sıra tiyatroların da içinde yer almıştır. Tiyatrolarda bazen seyircilerin korkmasını sağlamak için müziğe yer

verilmiş, bazen de enstrümanların yardımıyla çeşitli hayvan sesleri çıkarılmıştır. Bunların dışında müzik, tiyatrolarda korolara yer verilerek de kullanılmıştır. Sahnelenen oyunun bittiği ve perdesi olmayan antik tiyatrodan ayrılma vaktinin geldiği seyircilere şarkı söylenerek bildirilmiştir (Kınacı, 2012, 14).

Müzik tanrılar adına düzenlenen festivallerde de kullanılmıştır. Kınacı'nın verdiği bilgilere göre Antik Grekler Apollon, Dionysos ve Athena gibi tanrılar şerefine festivaller yapmışlar, bu festivallerde tanrıları onurlandıran ilahiler söylemişler ve müzik yarışmaları düzenlemişlerdir (Kınacı, 2012, 12). Bir şekilde farklı tanrılarla ilişkilendirilen müzik, başlangıçta tamamen büyüsel ve dinî bir anlama sahipken, sonraları Antik Yunan'da hayatın neredeyse her alanında önemli bir yere sahip olmuştur. Müzik, dinî ve askeri törenlerde, ölüm ve düğün merasimlerinde, bağbozumlarında, tiyatro ve sportif faaliyetlerde, kısaca toplumu ve özel hayatı ilgilendiren önemli tüm olaylarda yer almıştır (Akan, 2017, 71). Doğumlarda, ölüm sonrası matemlerde, harman zamanlarında, buğday öğütürken, yün örerken, ibadet esnasında, aşk serenatlarında, hatta hastalıkların tedavisinde şarkılar kullanılmıştır (Bilgin, 2004, 72). Hastalığın da tedavinin de Tanrı tarafından verildiğine inanan Antik Yunanlar, *paian* adlı şarkıları söyleyerek tıp tanrısı da olan Apollon'dan hastalıklarına deva istemişlerdir (Kınacı, 2012, 16). Bu durum müziğin Antik Yunan toplumunda ne kadar büyük bir yere sahip olduğunu, müziğin hayatın her alanına nüfuz ederek onun ayrılmaz bir parçası haline geldiğini göstermektedir.

Müziğe yer verilen bir başka alan da Antik Greklerin en karakteristik sosyal olgularından biri olan *symposion*lardır. *Symposion*, davetlilerle yenilen akşam yemeğinin ardından şarap içilen, belirli bir konu hakkında tartışılan, davetlilerin eğlenmesi için çeşitli etkinliklerin düzenlendiği, toplumun seçkin kesimi ile özdeşleşmiş davetlerdir. Bu davetlerde de müzik icra edilmekteydi. *Symposion*larda yalnızca profesyonel göstericiler değil, davete katılan misafirler de lir çalarak aşkı, şarabı veya vatan sevgisini konu alan *skolia* adlı şarkıları söylerdi (Kınacı, 2012, 15).

Genel olarak bakıldığında Antik Greklerin günlük hayatında müziğin daha ziyade beden ve ruhun eğitilmesi ve yüceltilmesi üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu amaçlarla başvuru müzik, eğitim ve erdeme kaynaklık etmek üzere kullanılmaktaydı. Bu çerçevede Yunan düşünürleri, müziğin ahlak ve ahlakilik üzerindeki etkilerini açıklamışlar, insanı olumlu yönde etkileyen müziklerle, olumsuz şekilde etkileyen müzikleri birbirinden ayırmışlardır. Devletin en önemli görevlerinden biri de müziği kullanmak ve ondan çeşitli eğitsel amaçlarla yararlanmaktır. İyi besteler kutsal sayıldığından *nomos* adı verilen bu şarkılarda en küçük bir değişikliğin meydana gelmemesi için çaba sarf edilirdi (Akan, 2017, 72). Platon bunun nedenini Sokrates'in meşihyetlerini anlatırken şöyle açıklar: Platon, Sokrates'in bir saturos olan Marsyas'a benzediğini ileri sürdüğü satırlarda Sokrates'in aulos çalabildiğini söyler. Marsyas'ın dudaklarında çalgılarla insanları mest eden bir güç vardır. Marsyas'a ait ezgiler öyle güçlüdür ki bu ezgileri ister usta bir aulosçu isterse beş para etmez bir aulosçu kız aulosuna üflesin, bunlar tanrısal ezgiler oldukları için derin bir esrimeye neden olurlar. Tanrıların ve yüce mertebelerin yokluğunu çeken kişileri açığa çıkarırlar. Platon'a göre Marsyas'a benzeyen Sokrates, çalgılar olmadan yalın konuşmasıyla aynı etkiyi yaratabilmekteydi (Platon, 2007a, 173). Platon'un da dile getirdiği gibi Antik Yunanlar bazı ezgilerin tanrısal olduğuna inanmaktaydı. Bu nedenle bunlarda bir değişikliğin ortaya çıkmaması için büyük gayret göstermişlerdir.

Doğumdan ölüme kadar hayatın her alanında yer alan ve kendisine büyük anlamlar yüklenen müziğin eğitimde yer almaması düşünülemez. Antik Yunanlar çocuklara okuma-yazma, beden eğitimi ve müzik dersleri vermiş, bu dersleri almayanlar eğitimsiz sayılmıştır. Yaklaşık yedi yaşına gelen çocuk, öncelikle okuma-yazma öğrenir ve daha sonra üç yıl süren müzik eğitimi ile lir ve aulos çalmayı, bu enstrümanlar eşliğinde şarkı söylemeyi öğrenirdi (Kınacı, 2012, 14). Çocuklara verilen bu eğitim, onların zekâsını, müzik anlayışını ve yeteneğini, ayrıca bedenini geliştirmeyi amaçlamaktaydı (Deighton, 2012, 25). Verilen bunca müzik eğitimi ise çocuğun profesyonel bir müzisyen olması için değildi. Bu uğraşlar, kişinin saygınlığının bir ifadesi olarak görüldüğü için böyle bir eğitim verilmekteydi (Kınacı, 2012, 14). Bir enstrüman çalarak şarkı söyleyemeyen kişi "iyi eğitim görmemiş" sayılırdı (Bilgin, 2004, 73). Çünkü müziğin insanı arındırarak onda ahenk ve uyum duygusu uyandıracığı, ahlaki eğitime katkı sağlayacağı düşünülüyordu (Akan, 2017, 101). Bu nedenle müzik, her özgür yurttaşın eğitiminin temel unsurlarından biri olmuştur.

Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında şu sonuçlara ulaşılabilir: Antik Yunan dünyasında beşikten mezara dek hayatın tüm önemli anlarına eşlik eden müzik, hem bireysel hem de toplumsal hayatı kuşatacak bir kapsayıcılığa sahipti. Köken olarak ilahi olduğuna inanılan ve tanrılarla, tanrısallıkla ilişkilendirilen müzik, eğitimin en önemli müfredat alanlarından birini teşkil etmiş ve tanrısal olduğu düşünülen ezgilerin bir değişikliğe uğramadan korunmasına özen gösterilmiştir.

2. Antik Yunan Felsefesinde Müzik

Bir müzik toplumu olarak nitelendirilebilecek kadar müziğe önem veren Antik Yunan'da filozoflar da müzik konusuna bigâne kalmamış, onu çeşitli açılardan yorumlayarak ele almışlardır. Bu çerçevede ilk olarak bakılması gereken filozof Pythagoras'tır. Pythagoras, matematiksel kuralları seslere uygulayarak birtakım formüller geliştirmiştir. Bu nedenle kendisi Batı dünyasının ilk müzik teorisyeni olarak da görülmüştür (Aktaş, 2012, 48). Pythagorasçılar evrenin temelindeki karşıtlıklardan ahengin doğduğunu düşünmüşlerdir. Onlara göre evrendeki en temel gerçek ahenktir ve en yüksek ahenk de müziktir (Bayladı, 2008, 92). Bilinen her şeyin sayı içerdiği, sayı olmadan hiçbir şeyin düşünülemediği ya da bilinemediği şeklindeki Pythagorasçı düşünce müziğe de uyarlanmıştır. Pythagoras hakkında kesin olarak bilinen çok az şeyden biri onun müzikal perde ile titreşen arp telinin boyu arasında bir ilişki olduğunu ortaya koymuş olmasıdır. Pythagoras ve yakınları, belirli tel boyu oranlarının oktav, beşli ve dördü aralıklar ürettiğini görmüş ve müzikte duyulan güzelliğin ardında saklanmış bir kalıbın olduğunu fark etmişlerdir (Ferguson, 2012, 83). Güzellik ile matematiksel uyum arasında varolan ilişkiden ilk kez söz eden Pythagoras, evrendeki uyumu müzikteki telin uzunluğu ve gerginliği ile çıkan ses arasındaki uyuma benzetmiştir. Böylece Pythagorasçılar müzikteki perdeleri ilk defa bilimsel temele oturtmaya çalışmışlardır. Onlara göre uyumlu ses, telin uzunluğu ya da kesinliği ile ilgili olup bazı sayısal oranlara bağlıdır (Özen ve Elmalı, 2018, 47).

Müzikteki güzelliğin ve uyumun kaynağının bazı matematiksel oranlar olduğunu keşfeden Pythagoras ve Pythagorasçılar için müzik, eğlenceli bir hobi olmanın çok ötesinde bir anlama sahipti. Onlar için evreni anlamamanın yolu müziği anlamaktan geçiyordu. Çünkü bütün evren müzikal prensipler üzerine kuruluydu (Aktaş, 2012, 49). Ayrıca Pythagorasçılar gök cisimlerinin, izleklerinde müzikal notalar ürettiğine inanmışlardır (Burnet, 2013, 225). Onlara göre evrende gök cisimlerinin çıkardığı seslerden ortaya çıkan bir müzik vardır. Varolan bu müziğin insanlar tarafından niçin işitilmediği sorusu sorulmuş ve buna yanıt bulunmaya çalışılmıştır. Bu konuyu tartışan Aristoteles şunları söylemiştir:

Dolayısıyla uyumlu sesler çıkardıkları için (gezegenler ve dış göğün) devinimlerinden müzik çıktığı kuramı hoş ve zekice ifade edilmiş olsa da doğru değildir. Kimilerine göre bu kadar büyük cisimlerin devinimleri ister istemez ses çıkarmalı: O kadar büyük bir kütle ve yüksek bir hıza sahip olmayan yeryüzündeki cisimler bile ses çıkarırken, güneş, ay ve bunca sayıda ve büyüklükteki yıldız bu kadar hızlı devinirken daha büyük bir gürültü çıkarmaması olanaksız. Bunu varsayanlar ve hızların uzaklıklara bağlı olarak müzikal uyum oranlarına uygun olduğunu iddia edenler yıldızların dönerken çıkardığı sesin uyumlu olduğunu öne sürüyorlar.

Bu sesi hiçbirimizin duymaması sorununu şöyle çözüyorlar: Ses doğumumuzdan itibaren bizimle olduğu için onu belirgin kılacak bir sessizlik mevcut değilmiş, çünkü sesle sessizlik ancak birbirleriyle karşıtlıkları içinde algılanırlar, dolayısıyla nasıl bir demirci alışkanlıktan ötürü çevresindeki gürültüyü fark edemezse bütün insanlarda da bu böyle olurmuş. (Akt. Guthrie, 2011, 315)

Pythagorasçılar, müzikle evren arasındaki ilişkinin yanı sıra müzikle insan arasındaki ilişkilerle de ilgilenmişlerdir. Onlara göre kullanılan farklı tınlar ve çeşitli makamlar insanın tutku ve coşkularının gelişimini etkileyebilmekteydi (Çetinkaya, 2014, 14). Müziğin insan ruhunu etkilediğini bilen Pythagorasçılar dinleyicilerin ruh halini olumlu yönde değiştirmek amacıyla müziğe başvurmuşlardır. Müziğin kişinin iç dünyasında değişiklikler yaratarak fiziksel sorunları bile iyileştirebileceğine inanan Pythagorasçılar, müziği huzur, neşe ve heyecan yaratmak için kullanmışlardır (Aktaş, 2012, 49). Pythagorasçıların müziği bu şekilde kullanmaları onların kozmoloji anlayışlarıyla tutarlı bir davranıştır. Bilindiği üzere Pythagorasçılara göre evren uyumlu ve düzenli bir yapıdır. Bu uyum ve düzenin kaynağı ise evrenin de ilkesi olan sayılardır. Düzenli ve uyumlu bir yapı olan evrenin bir parçası olan insanda da düzen ve uyumun hâkim olması istenilir. Pythagorasçılara göre insan evrendeki uyuma benzer bir uyumu yakalayabilir. W. K. C. Guthrie'nin aktardıklarına bakıldığında Pythagorasçılara göre bedenlenmiş, dolayısıyla saflıktan uzaklaşmış olmasına rağmen bireysel ruhlar yine de özünde aynı doğaya sahip olduğu için insanın tanrısal olanla özdeşliği uyum içindeki sayılardan oluşmalıdır. İnsandaki uyumsuzluk ögesi, yani sınırsızlık ögesi kulak tırmalayıcı bir notadır ve ruhların sayısal düzenindeki bir kusurdan kaynaklanır. Felsefenin getireceği arınma bu uyumsuzluğu ortadan kaldırmak içindir (Guthrie, 2011, 315). Pythagorasçılar evrende hüküm süren ahengin insanda da ortaya çıkmasını amaçlamış, gerek felsefeye gerekse müziğe bu amaçla başvurmuşlardır. Onların bu görüşleri kozmos ile insan arasında var olduğunu düşündükleri benzerliğe dayanmaktadır. Evrendeki matematiksel uyum müziğe neden olmaktadır ve matematiksel ilkelere dayanan felsefe ve müzik yoluyla benzer bir uyum insanda da oluşturulabilir.

Pythagorasçı mirastan ve Antik Yunan toplumunun değer ve kabullerinden fazlasıyla yararlanmış olan Platon, muhtemelen müzikle ilgili görüşleri en çok ele alınan Grek düşünürüdür. Platon'un müziğe ilişkin görüşlerinde hem Antik Yunan toplumunun hem de Pythagorasçılığın etkileri açıkça görülmektedir. Platon'un müzikle ilgili olarak içinde yaşadığı toplumdan aldığı en önemli görüşlerden biri, eğitim müfredatında müziğe de yer verilmesi gerektiği düşüncesidir. *Gorgias* diyalogunda devletin yurttaşlarını mümkün olduğunca iyi kılması gerektiğini söyleyen Platon açısından eğitim, devletin bu amaca ulaşmasını sağlayacak başlıca araçtır (Platon, 2009, 122). Platon'un verdiği tanıma göre eğitim "çocukları yasada doğru dile gelen ve başını başını almış kimselerin deneyimleriyle doğru buldukları ilkeye çekmek ve gütmektir" (Platon, 2007b, 95). Platon, eğitimle gençlerin çocukluklarından itibaren güzelliği sevmeye, güzele benzemeye, onunla bir olmaya, kaynaşmaya özenmelerini ister ki bu, eğitimlerin en güzeli (Platon, 2005, 85).

Platon eğitim vasıtasıyla yurttaşların iyi kılınmasını ve güzelin sevdinmesini amaçlarken, müziğe eğitim müfredatında bu amaçlar doğrultusunda yer verilmesi gerektiğini belirtir. Okullarda verilecek müzik eğitimi yalnızca bu amaçlara hizmet edecek nitelikte olmalı, bunun dışında farklı özellikler taşıyan müziğe izin verilmemelidir. Eduard Zeller'in ifadesine göre Platon'da yalnızca şiir değil, müzik de katı bir sınırlandırmaya tabidir ve o, yalnızca tanrılar için söylenen ilahilere ya da soylu insanların övgüsüne adanan şarkılara izin vermiştir. Platon'un devletinde Homeros'a, tragedyaya ya da komedyaya izin yoktur (Zeller, 2008, 214).

İçinde yaşadığı Grek toplumu gibi eğitimde müziğe büyük bir yer veren Platon, kendi toplumundan farklı olarak bunu son derece kısıtlayıcı bir tavırla yapar. Tragedyaların, Homeros'un ve komedyanın varlığını serbestçe sürdürdüğü Atina toplumuna karşı Platon'un ideal devletinde bunlar tamamen yasaktır. Bu yasağın nedeni, müziğin ve sözcüklerin sahip olduğu güçtür. Söz gibi müzik de öyle güçlüdür ki sahip olduğu duygusal yoğunlukla insan ruhunu ve aklını şekillendirebilmektedir. Gençler doğru melodileri ve doğru tondaki müziği dinlerlerse, bu onların daha iyi insanlara dönüşmelerine yardım edebilecektir. Öte yandan uygun olmayan müzikleri dinledikleri takdirde yozlaşabilirler (Aktaş, 2012, 49).

Platon'a göre hayatın diğer alanlarında olduğu gibi müzikte de doğru-yanlış ayrımı vardır. Ancak bazıları müzikteki akılsızlıkları nedeniyle yanılarak müzikte doğruluğun olmadığını, en doğru kuralın hoşlanan kişinin aldığı zevke göre karar vermesi olduğunu ileri sürebilmektedir. Bu anlayış, seyircinin sanatta güzel olanla olmayana ayırt edebileceğini varsayarak sanattaki yönetimde "aristokrasi"nin yerini "seyirci egemenliği"ne bırakmasına neden olur. Platon'a göre bu yanlış anlayışın sonuçları bununla sınırlı kalmaz. Müziğin ardından herkesin her şeyi bildiği sanısı ve kural tanımazlığı ortaya çıkar, sonra da başıbozukluk baş gösterir. Platon, bu durumu her şeyi biliyoruz diye küstahlaşmanın arsızlığı doğurması olarak yorumlar (Platon, 2007b, 154). Platon'a göre müzik herkesin zevkine bırakılmayacak kadar önemlidir ancak bu, müziğin zevkle hiçbir ilgisi olmadığı anlamına gelmez. Platon müziği haz verme açısından da değerlendirilmiştir. Fakat rastgele kişilerin değil, en iyilerin ve gerektiği gibi eğitim görmüş olanların hoşuna giden, özellikle erdemi ve eğitimi ile öne çıkan tek bir kişinin hoşuna giden sanat en güzel sanattır (Platon, 2007b, 94).

Platon, eğitim müfredatında müziğe büyük bir yer verir ancak onun eğitim müfredatını yalnızca müzik oluşturamaz. Platon bu tür tek yanlılığa karşıdır. Ona göre müzik ve jimnastik çocukların eğitiminin temel taşlarını oluşturur. Jimnastik bedeni eğittiği gibi çocuğu cesur ve dayanıklı hale getirir. Buna karşın müzik de ruhu eğitip onu ince ve yumuşak kılar. Bu nedenle her ikisi de eğitim için gereklidir. Müzik ve jimnastik eğitiminin birlikte verilmesiyle sağlam, güzel ve dengeli bir kişilik ortaya çıkacaktır (Störing, 2015, 235-236). Platon için yalnızca müziğe ya da yalnızca beden eğitimine yer veren, bu ikisini bir araya getirmeyen bir eğitim eksik bir eğitimidir. Ömürlerini jimnastikle geçirip müzikle ilgilenmemiş kişiler kabalığa ve sertliğe düşerler. Bir insanın yalnızca jimnastik, iyi yemekler ve içeceklerle uğraşıp felsefe ve müzikle ilgilenmediğinde içindeki öğrenme isteği öğrenmenin tadına varamadığı, hiçbir araştırmaya merak sarmadığı, sanatla ve müzikle uğraşmadığı için zayıflayacak, körelecek ve yok olacaktır. Böyleleri düşünceye ve söze düşman, müziğe yabancılardır. Sözle anlaşamazlar ve bir hayvan gibi her istediklerini zorla, kabalıkla elde etmeye çalışırlar. Ömürleri ölçü ve düzenden yoksun olarak bilgisizlik ve budalalık içinde geçer (Platon, 2005, 92-93).

Bunun tersine yalnızca müzikle ilgilenip bedenlerine bakmamış kişiler yumuşaklığa ve gevşekliğe düşerler. Kişinin dört bir yanından müzik sesi gelse, kulaklarından içine oluk oluk yumuşak, tatlı, hüznünlü makamlar akıtılsa ömrü türkü mırıldanarak geçer. Süreç bu şekilde devam ettiğinde içindeki güç tamamen yumuşayıp erir ve sonunda o kişinin yiğitliği ortadan kalkar. Eğitimde istenirse sertliğin yiğitliğe, yumuşaklığın da gevşekliğe değil, ölçülü bir yumuşaklığa çevrilmesidir (Platon, 2005, 93). Müzik ve jimnastik birlikte akıllı keskinleştirip beslerken, öfkeyi de ölçü ve düzenle yumuşatırlar (Özcan, 2006, 74).

Müzik ve beden eğitimi çocukta uyum ve ölçü duygularını geliştirir (Özcan, 2006, 80). Bu nedenle Platon'un ideal eğitiminde hem müziğe hem de beden eğitimine birbirlerinin etkilerini dengeleyecek şekilde yer verilmelidir. Ancak Platon'un müzik ve beden eğitimine verdiği önem, onun için matematiğin de oldukça önemli olduğu gerçeğini göz ardı etmemize neden olmamalıdır. Pierre Hadot, bu durumu matematik bilimlerinin gerçek anlamda Platon'un kurduğu Akademia'da doğduğu sözüyle ortaya koyar. Onun ifadelerine göre usavurumların önvarsayımlarını formüle eden ve teoremleri birbirinden çıkarsayarak düzene sokan aksiyomatik burada keşfedilmiştir (Hadot, 2011, 69).

Platon'un ideal eğitiminde müzik zorunlu ise de bu eğitimin amacı olan iyi ve sağlam bir kişilik elde etme amacıyla bağdaşmayan müziğin bu eğitimde yeri yoktur. Bu nedenle o, eğitimde ağlamalara, sızlamalara yer vermediği gibi hüznü sözlere uyan makamları da uygun görmez. Hüznü makamlar gibi gevşek olan ve içki sofralarına yakışan makamlar da Platon tarafından yasaklanır. Platon yasakladığı bu müziklerin yerine iki tür müzik önerir. Bu makamlardan biri serttir; bu makam savaşta ya da zorluklar karşısında kalan, yaralanan, yenilen, ölümle karşı karşıya gelen, her türlü mutsuzluğa rağmen kaderine kafa tutabilen bir insanın yiğitçe davranışlarına uygundur. Diğer ise yumuşak bir makamdır ve bu makam barış içindeki yaşama, zor kullanmadan serbestçe yapılan işlere uygundur. Platon'un makamlara getirdiği "hem yiğitçe hem de ölçülü bir hayata uygun olma" koşulu makamlar gibi ritimler için de geçerlidir. Platon onların da değişik ve çok çeşitli olmasına karşı çıkar. Çünkü ona göre ritimler de makamlar gibi insanlar üzerinde etkilidir ve bazı ritimler düşkünlük, taşkınlık, delilik ve başka kötülöklere yol açabilmektedir (Platon, 2005, 82-83).

Platon müzik konusunda Pythagorasçılıktan da etkilenmiştir. O, bu etkiyi Sokratesin ağzından çıkan şu sözlerle açıklar: "Sanırım diyebiliriz ki, nasıl gözlerimiz astronomi için yapılmışsa kulaklarımız da armonik devinim için yapılmıştır ki Pythagorasçıların dediği ve bizim de onaylamamız gerektiği gibi astronomi ve armoni kardeş bilimlerdir." Platon, Pythagorasçılarının bu görüşlerini kabul etmekle birlikte onların müzik konusundaki görüşlerini eksik bulur ve bu eksikliği şu ifadelerle dile getirir: "Duydukları akortlar arasındaki sayısal ilişkileri bulmaya çalışıyor, ama işi hiçbir zaman, sorunları dile getirip hangi sayı ilişkilerinin uyumlu olduğunu sorgulamaya varamıyorlar." (Akt. Guthrie, 2011, 173)

Platon'un bu eleştirilerine rağmen genel olarak Pythagorasçı bir çizgiyi takip ettiği söylenebilir. Guthrie'ye göre Platon'un aritmetik, geometri, astronomi ve armoniden oluşan eğitim müfredatı açık biçimde Pythagorasçı bir müfredattır ve burada sergilenen metafizik matematik anlayışı da Pythagorasçılıktan alınmıştır (Guthrie, 2011, 224). Görüldüğü üzere hem içinde yaşadığı Grek toplumunun uygulama ve kabullerinden hem de Pythagorasçılıktan etkilenen Platon, müzik konusunda en dikkate değer düşünceleri ileri sürmüş düşünürlerden biridir. Platon için müzik, basit bir zevk meselesi olmanın çok ötesindedir. Ona göre müzik toplumsal, siyasi, ahlaki ve eğitimle ilgili oldukça önemli bir konudur. Ahlaken doğru yurttaşların yetiştirilmesinde önemli bir role sahip olan müzik, ideal devlette insanların tercih ve isteklerine bırakılmayacak kadar önemli bir konudur. Eğitsel ve ahlaki amaçlarla dinlenmesi gereken müzik, Platon tarafından hiçbir zaman salt eğlence meselesi olarak görülmemiştir.

Aristoteles, Platon sonrası müziğe ilişkin önemli açıklamalarda bulunmuş bir filozoftur. Aristoteles de Platon gibi dinleyicisinde duygusal değişikliklere yol açan müziğin ne türden bir müzik olduğunu önemsemiş bir düşünürdür. Şu farkla ki onun müzikle ilgili görüşleri daha çok arınma ve temizlenme anlamlarına gelen *katharsis* kavramıyla ilişkilidir. Aristoteles, müziği *katharsisi* sağlayacak en önemli araçlardan biri saymıştır (Esgin, 2012, 160).

Aristoteles öncelikle hangi amaçla müzikle uğraşmak gerektiği sorusunu irdelemiştir. Ona göre müzik, eğlenmek ve dinlenmek amacıyla kullanılabilmesi gibi belli bir karakter niteliğinin oluşumuna katkıda bulunmak amacıyla ya da serbest zamanı doğru kullanmak için de icra edilebilir (Aristoteles, 2013, 258). Onun bu görüşleri Platon'ununkilerden oldukça farklıdır. Hatırlanacağı üzere Platon müziğin yalnızca karakter niteliğini dönüştürmek amacıyla kullanılmasını uygun bulmuştur. Oysa Aristoteles'e göre müzik, bu üç unsurun her birinin bir parçasıdır. Müziğe eğlenmek amacıyla da başvurulabilir. Çünkü eğlence dinlenme içindir ve dinlenme de zorunlu olarak hoş bir şeydir. Eğlence, sıkı çalışmanın yol açtığı acıya karşı ilaçtır. Diğer yandan müzik, serbest zamanın doğru kullanımı için de uygun bir araçtır. Çünkü serbest zamanın doğru kullanımı yalnızca soylu olanı değil, hazzı da içerir ve mutluluk bu ikisinden meydana gelir. Müzik de en hoş şeylerden biridir ve insana haz verir. Bu nedenle serbest zamanı doğru kullanmak için müzik kullanılabilir. Aristoteles üçüncü olarak müziğin karakter üzerindeki etkilerine bakar. Ona göre müzik, ruhları coşturur ve coşku ruhun karakterinin değişikliğe uğramasıdır. Ayrıca insanlar duyguların taklitlerini dinlerken bu duyguları paylaşırlar. Müzik dinlerken ruh bakımından değişirler. Benzerlerden haz ya da acı duyma alışkanlığı edinmek, onların asılları ile ilgili aynı alışkanlığı edinmeye yakın bir durumdur. İnsanlar dinledikleri müziklerin her birinden farklı şekilde etkilenirler. Kimileri insanların

içlerini elem ve keder duygusuyla doldurur, kimileri insanları ruhça mecalsiz ve dermansız bırakır, kimileri sükûnete kavuşturur, kimileri de heyecan ve coşku uyandırır. Aristoteles, verdiği bu örneklerden yola çıkarak müziğin ruhun karakterini değiştirme gücüne sahip olduğu sonucuna varır. Ona göre şayet müziğin böyle bir gücü varsa ondan yararlanmalıyız ve gençleri onunla eğitmeliyiz (Aristoteles, 2013, 261-264).

Aristoteles de Platon gibi müziğin insan ruhunu etkileme gücüne sahip olduğunu ve eğitimde onun bu gücünden faydalanmak gerektiğini düşünür. Ayrıca o, yine Platon gibi her türlü müziği onaylamaz. Çünkü ona göre bazı müzik türlerinin kötü sonuçları olduğu inkâr edilemez. Müziğin eğitimi, gençlik yıllarında bedeni, olgunluk döneminde ise akli vatandaşlık ya da askerlik görevlerinin ifası bakımından olumsuz bir şekilde etkilememelidir. Müziği yarattığı etki bakımından değerlendiren ve bu etkiye göre müzik türlerine kısıtlama getiren Aristoteles, müzik aletlerini de benzer bir bakış açısıyla ele alır. Bu nedenle aşırı derecede heyecan uyandırarak akli olumsuz etkilediği için kithara ve üfleli çalgıların eğitimde kullanılmasına karşı çıkar (Aristoteles, 2013, 265-266). Ancak o, aşırı derecede heyecana yol açtığını düşündüğü müzik aletlerinden biri olan flütü bütünüyle hayattan çıkarmaz. Eğitim hayatından çıkarılan flüt, duyguların arındırılması amacıyla kullanılabilir (Burnet, 2008, 167).

Genel olarak bakıldığında Aristoteles'in müziği bir deşil, birçok faydası açısından ele aldığı ve onun dört faydasını sıraladığı görülmektedir. Müzik eğitim açısından, arınma açısından, serbest zamanın doğru kullanımı açısından ve ayrıca dinlenme ve rahatlama açısından faydalı olabilmektedir. Platon'dan farklı olarak müziğe daha geniş bir alan açan ve eğitsel amaçlar dışında da kullanımına izin veren Aristoteles, yine Platon'dan ayrılarak hareketli ve coşkulu müziklerden de yararlanılabileceğini savunur (Aristoteles, 2013, 268).

Görüldüğü üzere müziğe ilişkin önemli açıklamalar yapmış olan Platon ile Aristoteles'in görüşleri benzerlikler ve farklılıklar taşımaktadır. Platon, müziğin kullanımını eğitsel amaçlar etrafında ele almakta, doğru karakterin oluşumuna katkısı olmayacağını düşündüğü hiçbir müziğe izin vermemektedir. Buna karşın Aristoteles, müziğin karakter eğitimindeki rolünü kabul etmekle birlikte farklı amaçlarla müzikten faydalanılabileceği gerekçesiyle her türlü müziğe izin verecek ölçüde olmasa da müzik konusunda Platon'dan daha müsamahakâr bir tavır sergilemektedir. Örneğin ona göre eğitim amacıyla kullanılması uygun olmayan flüt, duyguların arındırılması amacıyla kullanılabilir. Bu müsamahakâr tavrına rağmen Aristoteles'in de her tür müziği hoş görmediği ve kötü sonuçlar doğuracak müziğe izin vermediği akıld tutulmalıdır. Sonuç olarak Antik Yunan toplumu ve felsefesinin müziği önemseyerek onu insan üzerindeki etkileri bakımından ele aldığı, müzik konusunda temel kriterinin, müziğin insan ruhunu ne şekilde etkilediği sorusu olduğu söylenebilir.

Sonuç

Müziğe oldukça büyük önem verilen Antik Yunan'da müzik tanrılarla ilişkilendirilerek ona tanrısallık atfedilmiştir. Müziğin tanrısallık bir kökeni olduğuna inanan Antik Yunanlar, dinî ve dinî olmayan kutlamalarında müziğe yer vermişler, ayrıca şiir ile müziği beraber kullanmışlardır. Bunların dışında tiyatrolarda da müzik bir şekilde yer almıştır. Genel olarak bakıldığında Antik Yunan'da toplumsal ve bireysel hayatı yakından ilgilendiren tüm olaylarda müziğin kullanıldığı görülmektedir. Belki de bu kullanımlardan en dikkat çekici olanı, müziğe tedavi amacıyla başvurulmasıdır. Antik Yunanlar, şarkılar ile tıp tanrısı saydıkları Apollon'dan şifa istemişlerdir. Müziğin hayatın neredeyse tüm alanlarında yer bulduğu Antik Yunanların ona eğitimde yer vermemeleri düşünülemez. Müzik, okuma-yazma ve beden eğitimi ile birlikte Antik Yunan eğitim müfredatının bir parçası olmuştur. Müzik eğitimi ile çocukların ahlaki gelişimine katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Antik Yunan toplumunun bir parçası olan filozoflar da kendi toplumları için oldukça önemli bir etkinlik olan müziğe ilgisiz kalmamışlardır. Müzikle ilgili en etkili görüşleri ileri sürenlerden biri Pythagoras'tır. Pythagoras'ın müzik kuramına katkısı müzikteki ahengi açıklamaya yönelik görüşleri olmuştur. Pythagorasçılar evrendeki müzikle ilgilendikleri gibi müziğin insan duyguları üzerindeki etkileriyle de ilgilenmişlerdir. Evrendeki düzenin bir benzerinin insanın kendisinde kurulmasını amaçlayan Pythagorasçılar, bu düzenin kurulmasında müzikten de yararlanmaya çalışmışlardır.

Müzik konusundaki görüşleriyle dikkat çeken filozoflardan birisi de Platon'dur. Platon'un bu konudaki görüşlerinde hem üyesi olduğu Antik Yunan toplumunun hem de Pythagorasçılığın izleri görülür. Platon ideal devletin eğitim sistemini anlatırken, müziğin de eğitim müfredatının bir parçası olması gerektiğini söyler. Müzik ona göre çocukların güzeli sevmesine katkı sağlayacaktır. Ancak ona göre her tür müzik bu amaca hizmet edemez. Bu nedenle eğitimde her tür müziğe yer verilemez, eğitimde yalnızca belli niteliklere sahip müziğe izin verilebilir. Uygun olmayan müziğin gençleri yozlaştırabileceği endişesini

taşıyan Platon'a göre iyi ve sağlam bir kişilik elde etme amacına uygun olmayan müziğin eğitimde yeri olamaz.

Müzik konusunda önemli görüşler ortaya koyan Antik Yunan filozoflarından bir diğeri de Aristoteles'tir. Aristoteles müziği hem *katharsis* hem de eğitim bağlamında ele almıştır. O, duygusal bir arınma anlamında *katharsis* sağlama amacıyla müziğin kullanılabilirliğini söylerken, müziğin eğitim müfredatının ayrılmaz bir parçası olduğunu da belirtir. Bunların dışında ona göre müzik haz verdiği için eğlenmek amacıyla da kullanılabilir. Ve bu nedenle boş zamanı doğru kullanmak için müziğe yer verilebilir. Aristoteles müziğe insan hayatında büyük bir yer tanımakla beraber her tür müziği onaylamaz. Söz konusu eğitimde müzik olduğunda kısıtlayıcı tavrı daha da serttir. Her müziğin insan ruhunu olumlu şekilde etkilemediğini, bazı müzik aletlerinin de akla olumsuz tesirde bulunduğunu düşünen Aristoteles bazı müzik türlerinin ve müzik aletlerinin eğitim hayatında kullanılmasına karşı çıkar.

Görüldüğü üzere Antik Yunan toplumunda müzik tanrısal ve önemli bir etkinlik olarak görülmüş ve hayatın neredeyse önemli her alanında ona yer verilmiştir. Antik Yunan filozoflarının bazıları, kendi toplumları gibi müziği önemsemiş ve bu konuda çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Pythagoras, Platon ve Aristoteles müzik konusuyla ilgilenmiş en önemli Antik Yunan filozoflarıdır. Her üç filozof da müziği temelde insan ruhuna nasıl tesir ettiği bakımından ele almıştır. Platon ve Aristoteles, müziği eğitim müfredatının bir parçası olarak değerlendirirken, Aristoteles, ayrıca müziğe *katharsis* sağlama işlevi de yüklemiştir.

KAYNAKÇA

- Akan, Nesrin (2017). *Platon'da Müzik*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Aktaş, A. Onur (2012). Hayatı Müzikle Anlamak ve Schopenhauer Felsefesinde Müzik. *Doğu Batı*, S. 62, s. 43-69.
- Aristoteles (2013). *Politika*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bayladı, Derman (2008). *Pythagoras Bir Gizem Peygamberi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bilgin, Nahit (2004). *Felsefeden Ekonomiye Antik Yunan Dünyası*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Burnet, John (2008). *Aristoteles Eğitim Üzerine*. İstanbul: Say Yayınları.
- Burnet, John (2013). *Erken Yunan Felsefesi*. İstanbul: İdea Yayınevi.
- Çetinkaya, Yalçın (2014). *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Deighton, Hilary J. (2012). *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Esgin, Ali (2012). Bir Müzik Sosyolojisi Var mıdır?. *Doğu Batı*, S. 62, s. 153-182.
- Ferguson, Kitty (2012). *Kadîm Pythagoras Kardeşliği*. İstanbul: Ayna Yayınevi.
- Guthrie, W. K. C. (2011). *Yunan Felsefe Tarihi Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Hadot, Pierre (2011). *İlkçağ Felsefesi Nedir?*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Kerényi, Karl (2018). *Yunan Mitolojisi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kingsley, Peter (2007). *Batı Hikmetinin Bilinmeyen Tarihi*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Kınacı, Mesut (2012). Eski Yunan Dünyasında Müzik ve Müzisyenler. *Doğu Batı*, S. 62 s. 11-27.
- Nietzsche, Friedrich (2018). *Tragedyanın Doğuşu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özen, H. Ömer ve Elmalı, Osman (2018). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Platon (2005). *Devlet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon (2007a). *Symposion*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Platon (2007b). *Yasalar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Platon (2009). *Diyaloglar*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özcan, Muttalip (2006). *İnsan Felsefesi: İnsanın Neliği Üzerine Bir Soruşturma*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Störing, H. J. (2015). *İlk Çağ Felsefesi Hint-Çin-Yunan*. İstanbul: Yol Yayıncılık.
- Zeller, Eduard (2008). *Greks Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.